

PRIRODOZNAJSTVENO NAZIVLJE U RJEČNICIMA HRVATSKIH AUTORA KAJKAVACA

Snježana Paušek-Baždar

UVOD

Hrvati su koncem 17. i u 18. stoljeću pisali znanstvene rasprave i ispitne »teze« na latinskom jeziku i objavljivali uglavnom u izvješćima onodobnih učilišta u Hrvatskoj. To su bile do ukinuća isusovačkog reda (1773) prvotno isusovačke, a kasnije kraljevske akademije znanosti, te učilišta i visoke škole drugih crkvenih redova, napose pavlina i franjevaca. Zato je jedna od zadaća hrvatskih književnika, znanstvenika, leksikografa i lingvista u to doba bila i izradba valjanih hrvatsko-latinskih i latinsko-hrvatskih rječnika.

Hrvatska kajkavska leksikografija do preporoda je veoma bogata. To su tri vrlo ozbiljna tiskana djela, rječnici *Dikcionar* književnika, profesora i rektora zagrebačkog isusovačkog kolegija *Juraja Habelića* (Staro Čiče u Turopolju, 1609–Zagreb, 1678) iz 1670. godine [1]; *Gazophylacium* pisca i leksikografa *Ivana Belostenca* (Varaždin, oko 1594–Lepoglava 1675), objavljen posthumno 1740. godine [2] i *Lexicon* filologa i profesora filozofije i teologije *Andrije Jambrešića* (1706–1758) i profesora filozofije *Franje Sušnika* (Zagreb, 1686–Zagreb, 1739) iz 1742. godine [3]. K tome treba dodati i *Dictionarium latino-illyricum et germanicum* biskupa velikovaradinskog i nadbiskupa kaločkog *Adama Patačića* (kaštel Karlovac, 1716–Kaloča, 1784) koji je ostao u rukopisu, a za kojega je *Ljudevit Jonke* utvrdio da je završen za bavorskog nasljednog rata (između 1777–1778), pretpostavivši i koji su bili uzroci njegova neobjelodanjivanja [4]. Kako se Patačić uglavnom uklanjao internacionalizmima, koristeći se vrlo malo štokavsko-čakavskim, a napose kajkavskim nazivcima, naše istraživanje će obuhvatiti prva tri navedena rječnika.

Hrvatski kajkavski leksikografi Juraj Habdelić, Ivan Belostenec i Andrija Jambrešić vrlo su dobro znali da su štokavski, čakavski i kajkavski govor samo narječja jednog te istog jezika. Zvali su ga *illirica lingua*, *slovenski* ili *horvatski*, stavljajući uz te nazive *Sclavonica*, *Croatica*, *Dalmatica*, čime su označavali različite dijalekte. Do te odredbe oni su došli ranije od naše svjetovne inteligencije, jer su mnogo putovali i dolazili u kontakt s hrvatskim življem i u onim krajevima koji nisu bili pod vlašću hrvatskog bana [5].

Najplodniji i najistaknutiji onodobni pisac izrazito kajkavskog narječja bio je Juraj Habdelić. Zato je i njegov *Dikcionar*, za razliku od Belostenčevog i Jambrešićevog, najegzaktniji s obzirom na kajkavsko narječje. Naime, on donosi samo kajkavske izričaje, pa one riječi i pojmove za koje ne može naći prikladnu kajkavsku riječ, uopće ne uvrštava u svoj *Dikcionar*, niti im donosi značenje. Belostenec i Jambrešić pak tamo gdje ne mogu pronaći prikladan kajkavski izraz ili označje, donose štokavske ili čakavske nazive. Tako, na primjer, Belostenec uz Habdelićev *szàd* i *plod* donosi i štokavski oblik *voće*, a uz kajkavsku *velikochu* uzima štokavski izraz *glomaznost*. No, Belostenčev i Jambrešićev rječnik su također objavljeni pod okriljem kajkavskog narječja. Kajkavski dijalekt je zadržao u Banovini Hrvatskoj prvenstveni i gospodarski položaj sve do Ljudevita Gaja. Osim toga, kajkavci su u ono doba u okviru Banovine Hrvatske najjači i najkulturniji element hrvatskog naroda, to više što ih je osmanlijska najezda manje tlačila od ostalih Hrvata [6].

1. TEMELJNE ZNAČAJKE RJEČNIKA S PRIRODOZNAJSTVENOG GLEDIŠTA

Zagledani iznutra navedeni rječnici otkrivaju mnogo, pa je naš uvid potaknut s ciljem ne samo otkrivanja i upoznavanja prirodoslovnog nazivlja, već i radi spoznavanja nekih novih odrednica i odredaba u istraživanju razvoja prirodnih znanosti uopće. Tako nam istraživanje prirodoslovnog nazivlja u navedenim rječnicima pruža uvid u:

a) Razinu prirodoznajstvenih spoznaja u Hrvatskoj u doba djelovanja naših autora, e da bi nam bilo lakše prevoditi, čitati i razumjeti prirodoslovne tekstove toga doba. Na primjer, kod prevođenja s latinskog na hrvatski jezik prvog udžbenika iz kemije u Hrvata *Introductio ad veram chemiam* (rukopis, Požega 1757), kemičara i ljekarnika *Pavla Thallera* (1735–1800) nije bilo moguće pronaći sasvim prikladnu hrvatsku riječ za latinsku *tignum* [7]. To je bila posuda u kojoj su se držale željezne strugotine 24 sata i to isključivo u mjesecu ožujku, e da bi prešle u željezno vapno, oksid ili rđu. Tek čitajući Jambrešićev *Lexicon* nalazimo prikladan naziv za

tignum. To je *rosenica*, za koju on kaže da je posuda u kojoj se sakupljala rosa, a taj naziv izvodi prema mjesecu ožujku, u kojemu ima najviše rose i koji naziva *rosnjak*. Kod Habledića i Belostenca takvo tumačenje ne nalazimo. Oni za mjesec ožujak koriste naziv *szússecz meszecz*.

b) Uvid u navedene rječnike otkriva nam i one nazive iz prirodnih znanosti koji su nepravedno i nepotrebno potisnuti, a čije značenje potpuno odgovara svojoj svrsi. To nisu samo nazivi koji se mogu koristiti umjesto nekih nepotrebnih internacionalizama, već nazivi koji mogu zamijeniti i neke suvremene naše riječi, a koji su prikladniji i korisniji u razumijevanju. Tako, na primjer, za parnu kupelj u Habledića nalazimo kraći i ljepši izraz *parilnicza*, ili pak za stroj izraz *tvorilo*, koji kasnije preuzima i *Franjo Rački* kada predlaže hrvatsko znanstveno nazivlje [8].

c) Uvid u navedene rječnike otkriva nam i neke nove spoznaje iz povijesti prirodnih znanosti. Na primjer, kada Jambrešić u svom *Lexiconu* bitumen, poznat kao paklina, zemna smola ili asfalt, naziva *szidovszka szmola*, on nam otkriva da su ga ili poznavali Židovi već u doba prije pojave kršćanstva, ili pak da su ga prvi počeli koristiti.

S obzirom na navedene odrednice najkorisniji nam je Jambrešićev *Lexicon*. Poput Belostenčevog i Jambrešićev *Lexicon* je više enciklopedijski pokušaj negoli zbirka riječi, ali i u prirodoslovnom pogledu Jambrešićeva tumačenja su mnogo primjerenija i potpunija od Habledićevih i Belostenčevih. To je razumljivo stoga što je njegov *Lexicon* nastao nakon Habledićevog i Belostenčevog kada su prirodne znanosti razvijenije, ali i stoga što se radi o latinsko–hrvatsko–njemačko–mađarskom rječniku, pa su mogućnosti usporedbe i tumačenja bile veće. Na primjer, kod Belostenca za riječ *murex, cis* nalazimo tumačenje: *Riba morszka ki meszto kervi farbu cherlyenu ima otud barssun velisze*, dok Jambrešić za istu riječ daje vjernije i ispravnije tumačenje: *Pùs ali riba morszka, iz kerva napravlyaszze skarlatna y karmasinszka cherlena boja, vulgò; farba*. Isto tako, za Belostenca je *mura,ae, szlána voda*, dok je za Jambrešića *szlána voda, zelja–szók*, ali i *rászol*. *Silex* je za Habledića samo *sivecz kamen*, za Belostenca još i *mramor*, a za Jambrešića još i *kremen*. *Salor* je pak za Belostenca *bistrànga*, ali Jambrešić dodaje još i riječ *pasztèrva*.

Osim toga, Jambrešić navodi i niz naziva iz prirodnih znanosti koje ne nalazimo u Habledićevom *Dikcionaru* i Belostenčevom *Gazophylaciumu*. Tako, na primjer, on klor naziva *zeleno–sutecz* (poznato je da je plin klor zelene boje), zatim navodi galenit kao *olovna vu rudah ali szreberna sila*, hematit kao *szelezno vapno* ili *kervni kamen* i drugo. Vapnom se u ono doba nazivao kovinski oksid. Poput žarenja živog vapna čime nastaje vapnenac, smatralo se da se i žarena kovina ovapnjuje čime se gube kovinska svojstva, te nastaje *calx, vapno* ili kako danas kažemo oksid. Kako je željezo (III)–oksid ili ruda hematit crvene boje, otuda i naziv *kervni kamen*.

Primjer odredbe kemije također nas upućuje na zaključak da je Jambrešićev *Lexicon* napisan na višem prirodnoznanstvenom nivou, te da je Jambrešić posjedovao veće znanje iz prirodnih znanosti od svojih prethodnika. Tako Habelić daje odredbu za alkemiju, ali ne i za kemiju, Belostenec i za alkemiju i za kemiju, a Jambrešić samo za kemiju, upućujući čitatelja da je njen stari naziv alkemija i da je nastao dodavanjem arapskog člana al. Naime, u 18. stoljeću alkemija je sa svojim učenjem o pretvorbi nesavršenih kovina u savršeno zlato potpuno zastarjela i gubi na značenju.

2. RAZDIOBA ZNANOSTI

Scientia je u rječnicima naših autora *znanoszt*, *znanye*, *umenye* ili *umitje*. Prirodne znanosti su se shvaćale upravo kao umijeće (*ars*, *artis*), što je u kajkavskom izričaju značilo *mestria* (Habelić). Naziv je nastao od *magister* ili *mester* koji je po Habeliću doktor filozofije u okviru koje su se predavale i prirodne znanosti, po Belostencu *mester*, *skolnik* i *navuchitel*, a po Jambrešiću još i *poglavar*.

Mestria je pak *nauk od nature uszakojachke*, sinonim je *physicae*, koja je po Belostencu *naravskoga reda znanost*, a po Jambrešiću *naravskih dugovànyu znanye*, ali i *teloznanstvo*.

2. 1. Matematika

Matematika je po našim kajkavcima *mestria od rachunov* (Habelić), *znanye računa u broje zmetati* (Belostenec) i *broja-znanstvo* i *računstvo* (Jambrešić). Geometrija je pak određena kao *mestria merenya zemlye*, dok je geodezija *mestria merenya polya i zemlye* (Belostenec i Jambrešić).

Navest ćemo neke interesantne nazivke s područja aritmetike i geometrije, izuzevši one koji se koriste i danas, a kojima su promijenjeni samo sufiksi. Kod Habelića je dijeljenje samo *delenie*, dok kod Belostenca i Jambrešića nalazimo još *razdelenye*, *razdraz*, *podelenye* i *razdrusenye*. No, jedino Habelić razlikuje djeljenik od djeljitelja, pa je za njega prvi *delnik*, a drugi *delnik ki deli*. Suma je po Jambrešiću *zkupszpravnost broja* ili *kupchina broja*, dok Habelić i Belostenec uopće ne navode tu riječ u matematičkom smislu. Jednakost brojeva je pak kod naših autora *zjedinanye*.

Na području geometrije kružnica je *okrug*, a kod Jambrešića i *okrusina*, dok je kugla *okrulenye*. Točka je *piknya*, a točkica *piknycza*. Linija ili crta je za Habelića samo *potezanye perom*, dok je za Belostenca i Jambrešića još *reziczza*, *potezak*, *redka* i *redkiczza*, kao i *trachicz* ili *trakek*. Dijametar ili prečnik po Jambrešiću je *sredomera*.

2. 2. Astronomija i astrologija

U doba kada su naši autori djelovali astrologija je još uvijek smatrana područjem znanosti, pa su za Belostenca i Jambrešića astrologija i astronomija uglavnom sinonimi i to je *zvezdoznanye*. No, Habelić, što bi se najmanje očekivalo glede godine objelodanjivanja njegova *Dikcionara* (1670) razlikuje astronomiju od astrologije, premda ne daje primjernu odredbu jedne i druge. Naime, za njega je astrologija *mestria od obrachenye zvezdi ali neba*, dok je astronomija *mestria od jakoszti ki zvezde imaju*. Današnje gledište je upravo obrnuto. Astrologija se odnosi na navodni upliv koji zvijezde imaju na život na zemlji, premda je danas, uslijed nedostatka znanstvenog aparata ne ubrajamo u znanost. Interesantan je i naziv za teleskop, koji nalazimo kao *ochnik* kod Jambrešića, a kod Belostenca i kao *dvojočnik*.

2. 3. Fizika

Kao što je već navedeno naši autori zadržavaju odredbu fizike onakvu kakva je korištena sve do razvitka moderne znanosti, dakle fizika je učenje o naravi uopće: *naravskih dugoványu znanye*, ali i *teloznanstvo*. No interesantni su neki nazivci iz fizike u onom smislu kako danas shvaćamo područje njena istraživanja. Tako za atom Habelić ne donosi nikakav naziv, Belostenec ga tumači kao *práh*, *y iszkricze one drobne*, koje po *trakeh szuncheneh lechu*, *gda szuncze prék obloka szveti*, dok Jambrešić daje naziv *nerazdelek*, što pojmovno potpuno odgovara današnjem znanstvenom određenju atoma. U doba hrvatskog narodnog preporoda, pa sve do kraja 19. stoljeća, atom je u Hrvata najprije *nések*, potom *sčestica*, a zatim *čestica*.

Mjera je po našim autorima *mertuk*; *njihalo*, *mahalo*; privlačna sila je sila *pritegnenya* ili *privuchenya*, a odbojna *razdrzna* sila. Aberacija je *putozgubje* (Jambrešić), dok je gravitacija *smehkchina* (Habelić, Belostenec, Jambrešić).

2. 4. Kemija

Belostenec daje posebno tumačenje za alkemiju i kemiju, Habelić samo za alkemiju, dok Jambrešić daje najsuvremeniju i najpotpuniju odredbu kemije svoga doba, upućujući samo na to da je njen stari naziv alkemija. Tako je za Habelića alkemija *mestria zlato nachinyati*, a za Belostenca *mestria napravlanya zlata iz szeleza ali osztale stvari*, dok je pak kemija *mestria ili znanye preczvirati y razluchavati zlato od kotlovine*, *szelezo od srebra*, *kamen od szeleza*, *y druga takva*, *kakti y chemer od onoga u chemsze zadersava*.

Jambrešić najprije daje odredbu kemije kao *mestria vszak jachka dugovanya po ognju*, a u dodacima svom *Lexiconu* kao *mestria vszak jachka dugovanya po ognju*

razpusztiti, raztaliti, razcvrėti, razluchiti: razluchia znanost. Također daje i odredbu kemičara. To je *mester pri ognju razluchajuchi.*

U doba djelovanja naših autora kemija se shvaćala samo u smislu analize tvari ili pak promjene tvari uopće, ali ne i u smislu sinteze. Sintetska kemija se razvija tek u 19. stoljeću, uglavnom utemeljenjem organokemijskih istraživanja.

Kemijska analiza je bila *razvezanye, razluchenye, razposztavlenye*, a od *razluchenye* je kasnije nastao i izraz za kemijsku sintezu *szluchenye*, iz kojeg nakon Gajeva pravopisa nastaje riječ *slučiti*, te se ona koristi umjesto riječi spajati. Tako *Vinko Pacel* 1853. godine piše da dvije tvari ne možemo kemijski spojiti već samo slučiti: »Chemische Verbindung, chemisch verbinden ne znači spojiti nego slučiti, jer se mogu spojiti dva brvna ili konja, ili vola, i međ sa olovom ili tutijom, ali to onda nije tuč, nego će biti tuč kad se međ sluči sa olovom (Okanimo se »bakra« turska kad imademo »měda« kauraska).

Interesantni nazivci s područja kemije u rječnicima naših autora su oni za elemente, *temely*; destilaciju, *kàp, kaplyanye*; za klor, *zeleno–sutecz*, za adiciju *pridavek* ili *nadavek*, za kovinske strugotine *droptne kovi*, na primjer *drobt mědeni, szelezni, szreberni* itd. Međ ili kotlovinu je bio naziv za bakar. *Drobnye* su bile krupnije strugotine, a *drobrine* ili pak *drobtine* sasvim sitne strugotine ili prah. Pjena tekućih tvari je bila *drosgya*, a sumpor *sveplo*, kasnije u narodu poznato kao žveplo. Također se pravilo i sumporno vino, pa ga Habelić među brojnim vrstama vina navodi kao *vino svepleno*.

Naši autori ne navode biologiju kao zasebno znanstveno područje, premda navode više vrsta bioloških nazivaka kao na primjer *toxicum, travilo*; herbarium, *trauvnik*; acceptor, *jamavecz, primavac* i druga.

Geografija je *zemlyo–pisz*, ali i *kopno–pisz*, dok naziv za globus navodi samo Jambrešić. To je *oblicza*, ali pak mali globus *obliczica*.

Gospodarstvo i poljodjelstvo je nazivano *musacha*, po mužu, gospodaru.

Sva tri naša autora ubrajaju u znanstvena područja još jednu mestriu, koju danas, dakako, ne smatramo znanošću. To je fiziognamija, određena kao *mestria kaksze iz obraza zpoznavana natura chlovechja* (Habelić), zatim *mudroznano zpoznavanye narave chlovechunuszke iz oblithuja ali kipa* (Belostenc) ili pak *znanye poznati chiju naturu iz pogleda obraza* (Jambrešić).

Spomenimo još da je znanstveno istraživanje *zvedanye i razvigujenie*, a iskustvo je *skussanye*, dok je pokus ili eksperiment kojim dolazimo do tog iskustva bio *skussek*.

ZAKLJUČAK

Iz svega navedenog vidi se da smo predložili i istaknuli one riječi iz prirodoslovlja i iz kajkavskog narječja koje se po svom pojmovnom određenju i svojoj etimologiji mogu, uz suvremenu pravopisnu obradbu i danas koristiti, a koje su nepravredno i nepotrebno potisnute.

Enciklopedijska osobitost pak Belostenčevog i Jambrešić–Sušnikovog rječnika otkriva nam i neke nove spoznaje iz povijesti znanosti, ali iznad svega omogućuje nam poznavanje, čitanje i prevođenje u duhu starine prirodoznanstvenih tekstova hrvatskih autora s kraja 17. i iz 18. stoljeća.

LITERATURA

[1] Juraj Habelić, *Dikcionar ili reči slovenske z vekšega ukup zebrane, u red postavljene i dijačkemi zlahkotene*, Graz 1670.

[2] Ivan Belostenec, *Gazophylacium seu Latino–Illyricorum onomatum aerarium*, Zagreb 1740.

[3] Andrija Jambrešić, *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica locuples*, Zagreb 1742.

[4] Ljudevit Jonke, »Dikcionar« Adama Patačića, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga 275, Zagreb 1949, str. 71–175.

[5] Franjo Fancev, O postanju iliričko–latinskoga djela Belostenčeva rječnika, *Prilozi za književni jezik, istoriju i folklor*, Beograd 1923, Knjiga 3, str. 150–165.

[6] Vladoje Dukat, O kompoziciji i vrelima Belostenčeva »Gazophylacium illyrico–latinum«, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Knjiga 235, Zagreb 1928, str. 251.

[7] Snježana Paušek–Baždar, *Flogistonska teorija u djelima hrvatskih autora*, doktorska disertacija, Zagreb 1991, str. 64–125.

[8] Franjo Rački, Pokus narodno–lučbenog nazivlja, *Kolo*, Zagreb 1853, str. 105–115.

[9] Vinko Pacel, Naše nazivlje u prirodoslovnih naukah, *Izvešće gimnazije na Rijeci*, Rijeka 1853, str. 3–4.